

Ethnogenetic Processes of the Ukrainian People in the Historical and Cultural Dimension of the Celtic Conception of the Origin of Rus'

UDC: 930(477).88:81'37

DOI: <https://doi.org/10.15421/172624>**Deshko Petro**

Master of Arts in History and Law, <https://orcid.org/0009-0002-8476-6021>, 2020petrodesenko@gmail.com
Augustyn Voloshyn Carpathian University (Uzhhorod, Ukraine)

Abstract.

Purpose of the article. The study aims to analyze the ethnogenetic processes of the Ukrainian people in the light of the Celtic conception of the origin of Rus', substantiating it as an integral component in the formation of Ukrainian identity and statehood.

Research methodology. The research employs the historical-genetic method to trace the origins of the Ukrainian ethnos and the influence of the Celtic Ruteni; the historical-comparative method to juxtapose archaeological and linguistic evidence; toponymic analysis to identify the distribution of Celtic elements in geographical names; and the historiographical critique method to evaluate the Normanist theory and the concept of the «Old Rus' ethnicity».

Scientific novelty. This article represents a continuation of the author's previous research on the problem of the origins of Rus'. It additionally confirms the role of the Celtic Ruteni in the processes of Ukrainogenesis on the basis of a comprehensive analysis of archaeological, linguistic, and toponymic evidence. The novelty lies in the expansion of the source base and the refinement of the interrelation between the Celtic component and the formation of the name «Rus'».

Conclusions. The Celtic conception of the origin of Rus' correlates with the universal patterns of ethnogenesis among European peoples of the Early Middle Ages. Archaeological (Przeworsk and Cherniakhiv cultures), linguistic (the suffix -yna, Celtic loanwords), and toponymic data (Ros', Rostavytsia, Ruzische Mushel) substantiate its significance in the formation of the Ukrainian ethnos. At the same time, the Normanist theory and the concept of the «Old Rus' ethnicity» demonstrate methodological limitations and fail to withstand modern scholarly critique.

Keywords: ethnogenesis of the Ukrainian people, Celtic conception of the origin of Rus', Ruteni; toponymy, archaeological cultures, linguistic evidence

Етногенетичні процеси українського народу в історико-культурному вимірі кельтської концепції походження Русі

Дешко Петро

Карпатський університет імені Августина Волошина (Ужгород, Україна)

Анотація.

Мета статті. Проаналізувати етногенетичні процеси українського народу у світлі кельтської концепції походження Русі та обґрунтувати її як складову формування української ідентичності й державності.

Методологія дослідження. У роботі застосовано історико-генетичний метод для простеження витоків українського етносу та впливу кельтів-рутенів; історико-порівняльний метод для зіставлення археологічних і лінгвістичних даних; топонімічний аналіз для виявлення поширення кельтських елементів у географічних назвах; критико-історіографічний метод для оцінки норманської та «давньоруської» концепцій.

Наукова новизна. Стаття є логічним продовженням попередніх досліджень автора з проблеми походження Русі. Додатково підтверджено роль кельтів-рутенів у процесах україногенезу на основі комплексного аналізу археологічних, лінгвістичних і топонімічних свідчень. Новизна полягає у розширенні джерельної бази та уточненні взаємозв'язку між кельтським компонентом і формуванням назви «Русь».

Висновки. Кельтська концепція походження Русі корелює з універсальними закономірностями етногенезу європейських народів раннього середньовіччя. Археологічні (пшеворська та черняхівська культури), лінгвістичні (суфікс -ина, кельтські запозичення), та топонімічні дані (Рось, Роставиця, Руська-Мюль) підтверджують її вагомість у формуванні українського етносу. Водночас норманська теорія та концепція «давньоруської народності» виявляють методологічну обмеженість і не витримують сучасної критики.

Ключові слова: етногенез українського народу, кельтська концепція походження Русі, рутени, топонімія, археологічні культури, лінгвістичні свідчення

Вступ.

Упродовж тридцяти чотирьох років відновленої незалежності України дедалі активніше актуалізується кельтська концепція походження Русі, започаткована ще Сергієм Павловичем Шелухіним у 1920-х роках XX ст. Ця гіпотеза органічно корелює з ранньосередньовічною моделлю етногенезу українців, запропонованою Леонідом Залізнякам. Натомість у російській історіографії й далі послідовно заперечується право українського народу на самобутність, окремішній етногенез та державність, зокрема на спадковість Київської Русі. Натомість висувуються концепції «давньоруської народності» та норманська теорія походження Русі – конструкції, що вже давно втратили наукову вартість. Окреслена проблематика набуває особливої актуальності в умовах повномасштабної агресії РФ проти України та використання зазначених псевдонаукових теорій для виправдання загарбницької політики й геноцидних практик щодо українського народу.

Метою дослідження є комплексний аналіз етногенетичних процесів у історико-культурному вимірі кельтської концепції походження Русі з метою обґрунтування цієї теорії як складової історії формування українського народу та його державності.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. На нашу думку, ранньосередньовічну модель україногенезу яскраво обґрунтував видатний археолог і історик Леонід Залізняк (Залізняк, 1997, 1999, 2023а, 2023b, 2023с), причому найбільш переконливу аргументацію та фактичний матеріал він подав у трьох останніх статтях 2023 року (Залізняк, 2023а, 2023b, 2023с). У контексті кельтської генези концепцію започаткував і аргументовано розвинув історик і правник Сергій Павлович Шелухін (1929), а мовознавчий аспект цієї проблематики висвітлював відомий лінгвіст Віталій Григорович Складенко (2006, 2011а, 2011b). З політико-правового погляду праці С. П. Шелухіна досліджувала Ярина Богданівна Турчин (2005, 2006, 2021). Вагомий внесок у накопичення фактичного матеріалу та розвиток кельтської теорії походження Русі здійснив також автор цієї статті (Дешко, 2024а, 2024b, 2024с, 2025а, 2025b).

Результати досліджень.

У російській академічній традиції впродовж тривалого історичного періоду домінували сумнівні з наукового погляду концепції – зокрема, доктрина «давньоруської народності» та норманська теорія походження Русі, на яких будувалися засади етногенезу російського народу. Натомість у російській науці етногенетичні процеси українського та білоруського народів не лише ставилися під сумнів, а й відверто заперечувалися.

Водночас, згідно з концепцією етногенезу українців Леоніда Залізняка, переважна більшість європейських народів, що проживали у сфері культурно-історичного впливу Римської імперії,

сформувалися в ранньому середньовіччі (V–VII ст.) – зокрема французи, англійці, серби, хорвати, поляки, українці та інші (Залізняк, 2023а, с. 225). Більше того, на думку Л. Залізняка, імперські народи (Рим, Англія, Іспанія, Київська Русь) породили у підкорених провінціях так звані «дочірні етноси» (романську, англійську, іспанську, руську групи), історія яких розпочалася у межах відповідних імперій (Залізняк, 2023а.). З цього випливає, що русини-українці не лише не є частиною російського етносу, а й, навпаки, стали одним із чинників формування фінсько-московитського (російського) етносу.

Вагомим аргументом на користь раннього формування українського етносу є й лінгвістичні дослідження Костянтина Тищенка. Учений довів, що українська мова розвивалася під впливом давніх народів, які залишили помітний слід у її структурі та лексиці. К. Тищенко виокремив десять історичних «свідків» української мови, які відображають ці процеси.

I. Перший свідок існування праукраїнської мови – верхньолужицька мова.

II. Другий свідок існування праукраїнської мови – полабська мова.

III. Третій свідок існування праукраїнської мови – лідсько-лоївське пасмо ізоглос.

IV. Четвертий свідок давності низки українських мовних рис (XI–XII ст.) – новгородські грамоти.

V. П'ятий свідок прадавніх складників української мови (IV ст.) – готська мова.

VI. Шостий український свідок (II ст. н. е.) – кельтські сусіди. Кельтський родовід суфікса -ина.

VII. Сьомий український свідок – народно-латинський майбутній недоконаний час (II ст. н. е.).

VIII. Восьмий український свідок як «годинник» для праслов'янської (II ст. н. е.) – список М. Сводеша. Зіставлення списків Сводеша слов'янськими мовами.

IX. Несподіваний дев'ятий український свідок (V ст. до н. е.) – скіфи. Аристофан про скіфську вимову.

X. Десятий український свідок – сама українська мова (Тищенко, 2023).

Спираючись на висновки Костянтина Тищенка, можна дійти висновку, що мова як основний маркер етнічної ідентичності засвідчує початок формування української спільноти ще задовго до появи етногенетичних процесів на території сучасної Росії. Такий факт унеможливує існування єдиного етнічного масиву, який нібито охоплював простір від Галича та Києва до Новгорода й Суздаля, і тим самим спростовує концепт так званої «давньоруської народності».

Особливої уваги заслуговує шостий мовний свідок, який пов'язаний із кельтськими сусідами (II ст. н. е.). Зокрема, поширення в українській мові суфікса -ина (людина, дівчина, родина, тварина, драбина) може бути результатом кельтського впливу. Крім того, серед можливих кельтських запозичень К.

Протягом тривалого часу запропонована С. Шелухінін та нами концепція перебувала в тіні норманської теорії походження Русі, яка, однак, характеризується низкою істотних недоліків. Розглянемо її ключові постулати:

1. Припущенні про походження назви «Русь» від фінського слова «Ruotsi», яким позначали шведів.

2. Інтерпретації імен руських князів і назв дніпровських порогів у скандинавському ключі.

Щодо першого постулату, то, за гіпотезою С. П. Шелухіна, фіни називали шведів «Руотці» тому, що ті вели активну торгівлю з Руссю, так само як у Києві торговців, які торгували з Грецією, називали «гречниками» (Шелухін, 1929, с. 53).

Слід також зауважити, що у жодному руському чи візантійському джерелі немає свідчення про запозичення слова «Русь» із фінської мови. Більше того, самоназва «Русь» засвідчена ще до встановлення тісних контактів зі скандинавами. Також важливо, що етнонім «Русь» охоплює значно ширший ареал, ніж територія фінсько-скандинавських зв'язків. Якби ця гіпотеза була правильною, слід було б очікувати її поширення лише на північні землі, проте назва «Русь» міцно закріпилася за середньодніпрянськими територіями.

Другий постулат – інтерпретація назв дніпровських порогів, згаданих Костянтином VII Багрянородним. Візантійські автори нерідко передавали чужоземні топоніми у формах, зрозумілих грецькій традиції або через посередництво інших народів, що не доводить їхнього скандинавського походження. Крім того, серйозною вадою цього постулату є відсутність системності: не всі дніпровські пороги отримали скандинавські відповідники, а більшість їхніх найменувань має слов'янську або тюркську етимологію. Відтак спроба подати ці назви як суто скандинавські є вибірковою й тенденційною.

Разом із тим, варто говорити про взаємодію, а не домінування: наявність окремих скандинавських впливів у Київській Русі не заперечує її місцевого, слов'янського чи кельтського підґрунтя. Скандинави могли виступати торговцями, найманцями або навіть окремими князями, проте це не означає, що саме вони заснували державу Русь.

Отже, ця концепція є радше політичною ідеологією, ніж об'єктивним історичним поясненням, тоді як кельтська теорія походження Русі дедалі активніше розвивається у науковому дискурсі.

Досить поширеною є думка, ніби кельтські племена рутенів не могли зберегтися як окрема етнічна спільнота до V–VII ст. н. е. Водночас історія знає численні приклади тривалої «консервації» етносів та етнографічних груп у географічно відокремлених регіонах – у горах, болотистих місцевостях, лісових масивах чи на островах. Так, етнос басків зберігся на Піренейському півострові; іраномовні осетини продовжують мешкати на

Кавказі; грузини – автохтонне населення Закавказзя, відоме ще за часів Колхіди та Іберійського царства. Подібні процеси можна спостерігати і серед карпаторусинів: ця етнографічна група українців пов'язується з племенами білих хорватів. Русини, до яких належить і сам автор, зберігають власні говірки, специфічні культурні риси та традиції, відмінні як від загальноукраїнського, так і від польського чи словацького середовища.

Кельтський світ являв собою масштабне політико-племінне та військове об'єднання, що інтегрувало елементи багатьох народів і регіональних традицій. Територія поширення кельтів охоплювала простір від Британських островів і Піренейського півострова до Малої Азії та Леванту (достатньо згадати галатів і галілеян). Не дивно, що окремі кельтські археологічні культури поступово розчинилися серед германських чи інших племен; однак елементи матеріальної культури та топонімії ще тривалий час домінували у цих середовищах. Лінгвіст Костянтин Тищенко, зокрема, виокремив 53 топоніми кельтського походження, серед яких – «Рось» та «Роставиця» (Тищенко, 2003).

Кельтський вплив простежується й на пшеворській та черняхівській археологічних культурах, про що свідчать характерні орнаментальні мотиви (ромбоподібні, зигзагоподібні, спіралеподібні та колоподібні візерунки на кераміці) й елементи технології гончарства. Добре задокументованими є численні приклади далеких міграцій кельтських племен (бої, галати), які залишали топонімічні та культурні сліди на тисячі кілометрів від прабатьківщини. Хоча наразі відсутні безпосередні археологічні чи письмові свідчення пересування рутенів із Нарбонської Галлії до Східної Європи, сама можливість такого переміщення не суперечить відомій мобільності кельтських спільнот латенської доби.

Топонімічні дані Центральної та Східної Європи додатково підтримують цю гіпотезу (див. рис. 1). Серед прикладів можна назвати такі назви: Руська-Мюль, Реодарій, Росдорф, Руцарамарка, Рудотіце, Рудіце, Русовіце, Руські Геївці, Руська, Росош, Ружин, Рось, Росава, Роставиця тощо.

Висновки.

Кельтська концепція походження Русі обґрунтовується численними свідченнями авторів, які ототожнювали русів із рутенами, а також поширенням відповідних топонімів (зокрема Ротуларіос, Реодорій, Росдорф, Рюська Мюль, Руцарамарка, Рудотіце, Рось, Росава та ін.). Археологічні дані засвідчують відчутний кельтський вплив на слов'янські культури – від пшеворської до черняхівської, що проявляється у специфічних формах кераміки (ромбоподібні, зигзагоподібні, спіралеподібні та колоподібні орнаменти), у гончарній традиції кельтського походження, а також у таких характерних явищах, як ритуальне згинання мечів тощо.

З лінгвістичного погляду, за К. Тищенком, простежується кельтський компонент в українській мові, зокрема у функціонуванні суфікса -ина та певного шару лексики. Також слід додати, що етимологія назви «Русь», на думку прихильників кельтської гіпотези, найпереконливіше пояснюється через «Ruthenia» із подальшими фонетичними спрощеннями, де слова route, rute, rut, rood, roud у кельтських та суміжних мовах означають «дорога», «шлях», «тракт», «перебіг». Візантійський історик Симеон Логофет називав русів «дромітами» (від грец. δρόμος – «біг») за те, що руси пересувалися з великою швидкістю, а назва Тендрівської коси

(«Ахиллів дром» – «Ахиллів біг») могла бути пов'язана з перебуванням там рутенів.

Територія поширення кельтів у добу їхньої експансії охоплювала простір від Британських островів і Піренейського півострова до Малої Азії та Леванту (достатньо згадати галатів та галілеян). Не дивно, що окремі кельтські археологічні культури поступово асимілювалися серед германських та інших етносів; проте елементи матеріальної культури та топонімії ще тривалий час зберігалися у цих середовищах, що, ймовірно, й успадкувала Наддніпрянська Русь від кельтів-рутенів

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Брайчевський, М. Ю. (1968). *Походження Русі*. Київ: Наукова думка.
- Дешко, П. П. (2024a). *Генезис та становлення Русі (VI–X ст.)* [Магістерська дисертація, Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука].
- Дешко, П. П. (2024b). Листопад 14). Кельтська концепція походження Русі в контексті археології. *Актуальні питання та перспективи інноваційного розвитку науки та освіти в умовах євроінтеграції: збірник тез доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції* (Ч. 1), Рівне, 96–97.
- Дешко, П. П. (2025a). Переосмислення концепції «давньоруської народності» у світлі кельтської теорії походження Русі. *Актуальні проблеми гуманітарних наук*, 1(87), 59–69. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/87-1-7>.
- Дешко, П. П. (2024c). Походження Русі в контексті кельтської теорії. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*, 35(3), 28–31 <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.5>
- Залізняк, Л. Л. (1997). *Від склавинів до української нації*. Київ: Бібліотека українця.
- Залізняк, Л. Л. (2023a). Етапи формування українського народу як локальний прояв універсальних етногенетичних процесів Європи. *Українознавство*, (3), 222–235. [https://doi.org/10.30840/2413-7065.3\(88\).2023.288060](https://doi.org/10.30840/2413-7065.3(88).2023.288060)
- Залізняк, Л. Л. (2023b). Києворуська версія україногенезу. Аргументи «за» і «проти». *Українознавство*, (1), 93–107. [https://doi.org/10.30840/2413-7065.1\(86\).2023.275329](https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(86).2023.275329)
- Залізняк, Л. Л. (1999). *Первісна історія України*. Київ: Вища школа.
- Залізняк, Л. Л. (2023c). Універсальні закономірності етногенезу народів середньої смуги Європи. *Українознавство*, (2), 252–275. [https://doi.org/10.30840/2413-7065.2\(87\).2023.282261](https://doi.org/10.30840/2413-7065.2(87).2023.282261)
- Овчарук, М. (2025). Концепція етногенезу українців Леоніда Залізняка: історіографія проблеми. *Українознавство*, (2), 87–99. [https://doi.org/10.17721/2413-7065.2\(95\).2025.331411](https://doi.org/10.17721/2413-7065.2(95).2025.331411)
- Скляренко, В. Г. (2011a). Походження етноніма русини. *Життя у слові: Збірник наукових праць на пошану акад. В. М. Русанівського*. Київ: Видавничий дім Д. Бураго, 96–104.
- Скляренко, В. Г. (2011b). Походження назви Русь. *Мовознавство*, (3), 16–25.
- Скляренко, В. Г. (2006). *Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження*. Київ: Довіра.
- Тищенко, К. М. (2023). Десять історичних свідків правдивості української мови. *Вісник НТШ*, (67), 64–76.
- Тищенко, К. М. (2003). Кельтські назви селищ на витоках річок України. *Народна творчість та етнографія*, (5-6), 63–73.
- Тищенко, К. М. (2004). Кельтські назви селищ на витоках річок України. *Народна творчість та етнографія*, (3), 87–96.
- Тищенко, К. М. (2005). Контури лексико-топонімічної стратиграфії України і етногенез українців. *Народна творчість та етнографія*, (4), 31–44.
- Турчин, Я. Б. (2005). *Суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали С. Шелухіна* [Кандидатська дисертація, Національний ун-т «Львівська політехніка»].
- Турчин, Я. Б. (2006). Теорія кельтського походження України-Русі С. Шелухіна та її значення в обґрунтуванні легітимності відродження української держави 1917 – 1920 рр. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Львів: Львівська політехніка, (17), 34 – 40.
- Шелухін, С. П. (1929). *Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції*. Прага: A Físer, Strašnice.
- Deshko, P. P. (2025b). The Celtic Theory of the Origins of Rus' as an Alternative to Normanism and the Concept of the «Old Rus' Ethnicity». *Scientific and Theoretical Almanac «Grani»*, 28(4), 70–79. <https://doi.org/10.15421/172586>
- Turchyn, Y., & Ivasechko, O. (2021). Serhiy Shelukhin's Theory of the Celtic Origin of Ukraine-Rus'. *Echa Przeszłości*. 22(1), 9–27. <https://doi.org/10.31648/ep.6706>.

REFERENCES

- Braichevskiy, M. Yu. (1968). *Pokhodzhennia Rusi*. Kyiv: Naukova dumka.
- Deshko, P. P. (2024a). *Henezys ta stanovlennia Rusi (VI–X st.)* [Mahisterska dysyrtatsiia, Mizhnarodnyi ekonomiko-humanitarnyi universytet imeni akademika Stepana Demianchuka].
- Deshko, P. P. (2024b). November 14). Keltska kontseptsiiia pokhodzhennia Rusi v konteksti arkeolohii. *Aktualni pytannia ta perspektyvy innovatsiinoho rozvytku nauky ta osvity v umovakh yevrointehratsii: zbirnyk tez dopovidei uchasnykyv Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii* (Ch. 1), Rivne, 96–97.

- Deshko, P. P. (2024c). Pokhodzhennia Rusi v konteksti keltskoi teorii. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky*, 35(3), 28–31 <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.5>
- Deshko, P. P. (2025a). Pereosmyslennia kontseptsii «davnoruskoi narodnosti» u svitli keltskoi teorii pokhodzhennia Rusi. *Aktualni problemy humanitarnykh nauk*, 1(87), 59–69. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/87-1-7>
- Deshko, P. P. (2025b). The Celtic Theory of the Origins of Rus' as an Alternative to Normanism and the Concept of the «Old Rus' Ethnicity». *Scientific and Theoretical Almanac «Grani»*, 28(4), 70–79. <https://doi.org/10.15421/172586>
- Ovcharuk, M. (2025). Kontseptsiiia etnohenezu ukrainsiv Leonida Zalizniaka: istoriohrafia problemy. *Ukrainoznavstvo*, (2), 87–99. [https://doi.org/10.17721/2413-7065.2\(95\).2025.331411](https://doi.org/10.17721/2413-7065.2(95).2025.331411)
- Shelukhin, S. P. (1929). *Zvidkilia pokhodyt Rus. Teoriia keltskoho pokhodzhennia Kyivskoi Rusy z Frantsii*. Praha: A Fišer, Strašnice.
- Skliarenko, V. H. (2006). *Rus i variaty: Istoryko-etymolohichne doslidzhennia*. Kyiv: Dovira.
- Skliarenko, V. H. (2011a). Pokhodzhennia etnonima rusyny. *Zhyttia u slovi: Zbirnyk naukovykh prats na poshanu akad. V. M. Rusanivskoho*. Kyiv: Vydavnychiy dim D. Buraho, 96–104.
- Skliarenko, V. H. (2011b). Pokhodzhennia nazvy Rus. *Movoznavstvo*, (3), 16–25.
- Turchyn, Y., & Ivasechko, O. (2021). Serhiy Shelukhin's Theory of the Celtic Origin of Ukraine-Rus'. *Echa Przeszłości*. 22(1), 9–27. <https://doi.org/10.31648/ep.6706>.
- Turchyn, Ya. B. (2005). *Suspilno-politychni pohliady ta derzhavotvorchy idealy S. Shelukhina* [Kandydatska dysyrtatsiia, Natsionalnyi universytet «Lvivska politekhnika»].
- Turchyn, Ya. B. (2006). Teoriia keltskoho pokhodzhennia Ukrainy-Rusi S. Shelukhina ta yii znachennia v obgruntuvanni lehitymnosti vidrodzhennia ukrainskoi derzhavy 1917 – 1920 rr. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku*. Lviv: Lvivska politekhnika, (17), 34 – 40.
- Tyshchenko, K. M. (2003). Keltski nazvy selyshch na vytokakh richok Ukrainy. *Narodna tvorchist ta etnohrafia*, (5-6), 63–73.
- Tyshchenko, K. M. (2004). Keltski nazvy selyshch na vytokakh richok Ukrainy. *Narodna tvorchist ta etnohrafia*, (3), 87–96.
- Tyshchenko, K. M. (2005). Kontury leksyko-toponimichnoi stratyhrafii Ukrainy i etnohenezu ukrainsiv. *Narodna tvorchist ta etnohrafia*, (4), 31–44.
- Tyshchenko, K. M. (2023). Desiat istorychnykh svidekiv pradaivnosti ukrainskoi movy. *Visnyk NTSh*, (67), 64–76.
- Zalizniak, L. L. (1997). *Vid sklavyv do ukrainskoi natsii*. Kyiv: Biblioteka ukrainsia.
- Zalizniak, L. L. (1999). *Pervisna istoriia Ukrainy*. Kyiv: Vyshcha shkola.
- Zalizniak, L. L. (2023a). Etapy formuvannia ukrainskoho narodu yak lokalnyi proiav universalnykh etnohenetychnykh protsesiv Yevropy. *Ukrainoznavstvo*, (3), 222–235. [https://doi.org/10.30840/2413-7065.3\(88\).2023.288060](https://doi.org/10.30840/2413-7065.3(88).2023.288060)
- Zalizniak, L. L. (2023b). Kyievoruska versiiia ukrainohenezy. Arhumenty «za» i «proty». *Ukrainoznavstvo*, (1), 93–107. [https://doi.org/10.30840/2413-7065.1\(86\).2023.275329](https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(86).2023.275329)
- Zalizniak, L. L. (2023c). Universalni zakonomirnosti etnohenezu narodiv serednoi smuhy Yevropy. *Ukrainoznavstvo*, (2), 252–275. [https://doi.org/10.30840/2413-7065.2\(87\).2023.282261](https://doi.org/10.30840/2413-7065.2(87).2023.282261)